

УДК 342.764(477):355.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.23>

ПРИЗУПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ТА ДОСВІД ДЕРЖАВ БАЛТІЇ

Джуган В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-7896-836X

Джуган В.В. Призупинення діяльності політичних партій: українські реалії та досвід держав Балтії.

Вказується, у сучасних умовах протидії зовнішнім загрозам питання обмеження політичної діяльності набуває особливої значущості. Стаття присвячена аналізу правової природи та законності призупинення діяльності політичних партій в Україні під час воєнного стану, а також порівнянню українського досвіду із регулюванням в Естонії, Литві та Латвії. На основі розгляду правозастосовних актів щодо призупинення діяльності окремих політичних партій наголошується, що на момент їх ухвалення вітчизняне законодавство не містило процедури призупинення діяльності партій, а окремі визначені підстави мали декларативний характер. Підкреслюється, що застосування обмежень щодо партій має ґрунтуватися на принципі верховенства права, передбачуваності та юридичної визначеності, відповідно до позицій доктрини та рекомендацій Венеційської комісії.

У роботі розглянуто литовську та латвійську моделі, де призупинення діяльності партій виступає ефективним інструментом реагування на порушення законодавства, поєднуючи механізм попередження, чітко визначені підстави, судовий контроль та обмежені строки застосування. На прикладі законодавства Литви та Латвії проаналізовано процедури повідомлення про порушення, строки їх усунення, повноваження на подання заяви різними державними органами, а також наслідки у вигляді заборони участі у виборах та медійної діяльності.

Доведено доцільність заповнення підходів балтійських держав для українського законодавства, зокрема необхідність упровадження превентивного механізму письмових попереджень та визначення вичерпного переліку підстав для призупинення у мирний час. Наголошено, що заборона партії має залишатися виключним заходом, що застосовується лише після неусунення порушень. Для правового режиму воєнного стану пропонується окремий механізм: без обов'язкового попередження, але з обов'язковим зверненням до суду та визначенням строком дії призупинення до ухвалення рішення щодо заборони. Зроблено висновок про необхідність законодавчого врегулювання процедури призупинення з метою забезпечення демократичних стандартів, національної безпеки та запобігання зловживанням у політичному процесі.

Ключові слова: досвід країн Балтії; верховенство права; воєнний стан; письмові попередження; політичні партії; призупинення діяльності політичних партій; правова визначеність; судовий контроль.

Dzhuhan V.V. Suspension of political parties: Ukrainian realities and the experience of the Baltic states.

It is indicated that in modern conditions of countering external threats, the issue of restricting political activity acquires particular significance. The article is devoted to analysing the legal nature and legitimacy of suspending the activities of political parties in Ukraine during martial law, as well as comparing Ukrainian regulations with the experience of Estonia, Lithuania and Latvia. Based on a review of the legal acts on the suspension of certain political parties, it is emphasised that at the time of their adoption, Ukrainian legislation did not contain procedures for suspending parties, and certain specified grounds were of a declarative nature. It is emphasised that the application of restrictions on parties must be based on the principles of the rule of law, predictability and legal certainty, in accordance with the positions of the doctrine and recommendations of the Venice Commission.

The paper examines in detail the models of the Baltic states, where the suspension of parties' activities is an effective tool for responding to violations of the law, combining a warning mechanism, clearly defined grounds, judicial control and limited terms of application. Using the example of Lithuanian and Latvian legislation, the paper analyses the procedures for reporting violations, the time limits for

their elimination, the powers of various state bodies to file complaints, and the consequences in the form of bans on participation in elections and media activities.

The expediency of borrowing approaches from the Baltic states for Ukrainian legislation has been proven, in particular the need to introduce a preventive mechanism of written warnings and to define an exhaustive list of grounds for suspension in peacetime. It is emphasised that the prohibition of a party should remain an exceptional measure, applied only after violations have not been remedied. A separate mechanism is proposed for the legal regime of martial law: without mandatory warning, but with mandatory recourse to the courts and a specified period of suspension until a decision on prohibition is made. It is concluded that there is a need for legislative regulation of the suspension procedure in order to ensure democratic standards, national security and prevent abuse in the political process.

Key words: the experience of the Baltic states; the rule of law; martial law; written warnings; political parties; suspension of political parties; legal certainty; judicial review.

Постановка проблеми. У сучасних умовах протидії зовнішнім загрозам питання обмеження політичної діяльності набуває особливої значущості. Конституційна демократія передбачає свободу асоціацій, водночас національна безпека вимагає оперативного реагування на виклики гібридної війни. Відсутність у вітчизняному законодавстві чітко визначених процедур призупинення діяльності політичних партій створює прогалини у правовому регулюванні. Це може призвести до зловживань виконавчою владою та підриву довіри до політичних інституцій. Одночасно надмірна нерішучість у впровадженні заходів протидії загрозам становить ризик для суверенітету й територіальної цілісності держави. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю балансування між захистом конституційних прав і гарантуванням безпеки громадян. Порівняльний аналіз із практиками європейських держав допомагає виявити ефективні механізми судового контролю та етапності застосування обмежень. Розробка прозорого, формалізованого інструментарію сприятиме мінімізації правових прогалин та підвищенню прогнозованості політичного процесу. У контексті воєнного стану така система стає запорукою законності та демократичного розвитку.

Мета дослідження – з'ясування правових підстав, процедур і наслідків призупинення діяльності політичних партій в Україні, зокрема під час дії воєнного стану, а також проведення порівняльного аналізу із законодавством та практикою країн Балтії та формулювання рекомендацій щодо удосконалення національного механізму обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії із урахуванням вимог забезпечення балансу між захистом національної безпеки та дотриманням конституційних прав на свободу асоціації.

Стан опрацювання проблематики. Питання обмеження діяльності політичних партій в умовах воєнного стану набуло особливої актуальності після початку повномасштабної агресії Російської Федерації проти України у 2022 році. Проте вжиті заходи щодо призупинення діяльності політичних партій [1] та наведене для них нормативне обґрунтування [2; 3; 4] виявилися суперечливими й неоднозначними, що зумовило дискусію щодо їх правової природи та практичного застосування.

У науковій літературі питання законності обмежень права на свободу об'єднання, їхньої відповідності міжнародним стандартам та Конституції України розглянуто, зокрема, В.І. Чорненьким. Дослідник акцентує увагу на проблемі дотримання балансу між свободою асоціацій і вимогами національної безпеки в умовах війни, наголошуючи на необхідності суворого дотримання принципів пропорційності та правової визначеності [5]. У науковій статті І.В. Ковбаса аналізуються міжнародні стандарти та правові механізми заборони політичних партій у мирний час і під час воєнного стану, з акцентом на баланс між захистом демократії та національної безпеки. Водночас науковець пропонує «закріпити чітко сформовану правову модель зупинення діяльності політичних партій під час воєнного стану» [6].

З огляду на досвід демократичних держав, зокрема країн Балтії [7; 8], де законодавство передбачає чіткі підстави та процедури призупинення чи ліквідації політичних партій, діяльність яких загрожує конституційному ладу або національній безпеці, для України є актуальною розробка аналогічно структурованого механізму. У країнах ЄС такі обмеження оцінюються крізь призму Європейської конвенції з прав людини та практики ЄСПЛ, що вимагають особливої виваженості й обґрунтованості рішень. Тому формування в Україні чіткої, юридично визначеної процедури призупинення діяльності політичних партій має ґрунтуватися не лише на національних потребах воєнного часу, а й на врахуванні міжнародного та зарубіжного досвіду як гарантії демократичності та правової передбачуваності.

Виклад основного матеріалу. 18 березня 2022 року Рада національної безпеки та оборони України (далі – РНБО) ухвалила рішення «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій» (далі – рішення РНБО) [8], затверджене Указом Президента України від 19 березня 2022 р.

№ 153/2022 (далі – Указом Президента № 153) [1] і яким передбачено призупинення на період дії воєнного стану будь-яку діяльність в Україні 11 політичних партій. Це рішення варто проаналізувати більш детально.

У тексті рішення РНБО як нормативна підстава для його прийняття зазначаються Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [10], затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, а також вимоги законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про політичні партії».

Відповідно до Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», під час воєнного стану можуть вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсязі, необхідних для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною 1 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [10]. Так, пункт 9 частини 1 статті 8 Закону «Про правовий режим воєнного стану» у якості такого заходу передбачає повноваження визначених суб'єктів (впершу чергу військового командування) порушувати питання про заборону діяльності політичних партій у порядку, визначеному Конституцією та законами України [3]. Попри це даний Закон не визначає жодних підстав чи інших процесуальних аспектів тимчасового зупинення діяльності політичних партій.

Якщо ж звернутися до норм Закону України «Про політичні партії в Україні», то стає очевидним, що відповідно до ч. 1 ст. 23 політичні партії припиняють свою діяльність добровільно (шляхом реорганізації чи ліквідації (саморозпуску)) або примусовим (в разі заборони її діяльності чи скасування реєстрації). При цьому, у разі порушення політичними партіями Конституції та законів України, крім заборони діяльності, до них можуть бути вжито такий захід як попередження про недопущення незаконної діяльності [2].

Фактичними підставами запровадження заходів щодо призупинення діяльності окремих політичних партій виступив цілий комплекс дій, частина з яких відповідно до Конституції України дають підстави для примусового припинення діяльності політичних партій, до прикладу, публічні заяви та заклики до зміни конституційного ладу насильницьким шляхом; дії, спрямовані на незаконне захоплення державної влади; тощо [8]. Разом із тим, на момент затвердження рішення РНБО ні Конституція України, ні Закон України «Про політичні партії в Україні» не закріплювали такі підстави для обмеження права на діяльність політичних партій як поширення відомостей, що виправдовують, визнають правомірною, заперечують збройну агресію Російської Федерації проти України. Більше того, замість звичайного конституційному праву формулюванню «програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України» у тексті рішення РНБО було вжито нетипові формулювання, на кшталт, «антиукраїнська політична та організаційна діяльність», «демонстрація проявів колабораціонізму, насильства», «програмні та статутні цілі містять антиукраїнську позицію». Парадоксально звучить особливо останнє положення, оскільки свідчить про визнання того факту, що Міністерство юстиції України на етапі державної реєстрації створення (ще до повномасштабного вторгнення) допустило легалізацію політичних партій, статuti чи програми яких містили такі положення,.

Таким чином, станом на момент оприлюднення Указу Президента № 153 законодавство не тільки детально не регламентувало процедуру призупинення діяльності політичних партій, а навіть не містило жодної згадки про це у нормативно-правових актах. Тому варто погодитися із думкою В.І. Чорненького, що «рішення глави держави та РНБО щодо призупинення діяльності окремих політичних партій є дискусійним», а також припущенням про те, що воно «було лише тимчасовим та вимушеним кроком для збереження конституційних цінностей (незалежності, територіальної цілісності) в умовах цілком реальної загрози їх знищення» [5, с. 14].

Разом із цим, із тексту рішення РНБО не випливає, які конкретні правові наслідки мало зумовити призупинення діяльності політичних партій. Вперше правові наслідки прийнятого РНБО рішення були закріплені в законодавстві України лише у травні 2022 року. Зокрема, передбачалося, що у разі затвердження Президентом України рішення РНБО про зупинення діяльності політичної партії, яка сформувала у Верховній Раді депутатську фракцію, діяльність такої депутатської фракції зупиняється з моменту оголошення про це Головою Верховної Ради України, а народні депутати, які входять до складу такої депутатської фракції, є позафракційними. Як наслідок, зупиняються парламентські права такої депутатської фракції [11], зокрема право на виступи, висування кандидатур, подання запитань членам Уряду, пропорційне представництво в комісіях та інші повноваження, передбачені Регламентом Верховної Ради України [12].

Отже, незважаючи на фактичне застосування процедури призупинення діяльності політичних партій, досі належного врегулювання на рівні закону про політичні партії вона не дістала.

При цьому Конституція України в статті 8 закріплює принцип верховенства права [13], невід'ємним елементом якого є принцип правової визначеності, що вимагає передбачуваності застосування

правових норм у разі обмеження прав і свобод. Отже, будь-яке обмеження прав має ґрунтуватися на чітких критеріях, які дозволяють особі розрізняти правомірну й протиправну поведінку та передбачати юридичні наслідки своїх дій [14].

Венеційська комісія наголошує, що поряд із принципом юридичної визначеності елементом верховенства права є заборона свавілля, а тому надання органам влади дискреційних повноважень можливе лише за умови чітких процедур, які унеможливають їх зловживання [15, с. 16]. Закон має ясно окреслювати обсяг і спосіб здійснення дискреції, щоб особа могла передбачити наслідки рішень держави та бути захищеною від необмеженої влади. Важливість дотримання принципу верховенства права підкріплюється й установчими договорами ЄС, у яких він визначений серед базових цінностей Союзу [16, с. 17].

Для впровадження ефективного механізму зупинення незаконної діяльності політичних партій в умовах мирного часу варто звернутися до законодавства розвинених країн Європи. Інститут призупинення діяльності політичних партій в тому чи іншому вигляді закріплений в законодавстві держав-членів ЄС, зокрема, країн Балтії. Так, в Конституція Естонської Республіки у ч. 4 § 48 згадує про те, що лише суд може припинити або призупинити діяльність об'єднання, спілки чи політичної партії [17], але деталізації підстав та порядку застосування таких заходів на рівні законодавства про політичні партії не міститься.

У Конституції Литовської Республіки [7] та чинному Законі Литовської Республіки «Про політичні організації» [17] механізму зупинення діяльності партій не передбачено, однак він існував у попередньому Законі про політичні партії, що діяв до 17 вересня 2022 року [19]. За цим законом Міністерство юстиції могло призупинити діяльність партії у разі порушення Тимчасового основного закону або законодавства, попередньо надавши письмове повідомлення з вимогою усунути порушення у встановлений строк. У разі невиконання вимог діяльність партії призупинялася. Під час виборчої кампанії таке рішення міг ухвалювати виключно Верховний суд, а призупинення тягло за собою заборону використання медіа, ведення агітації та участі у виборах. Строк призупинення не міг перевищувати шести місяців, а повторні порушення протягом року після відновлення діяльності могли стати підставою для її припинення на один рік; остаточне рішення щодо припинення також належало Верховному суду. Після усунення порушень партія повідомляла Мін'юст, який протягом п'яти днів поновлював її діяльність [19].

Корисним для України є й досвід Латвійської Республіки, де Закон «Про політичні партії» встановлює чітку процедуру призупинення діяльності партій. Звернутися до суду з відповідною заявою можуть антикорупційні органи, орган реєстру партій, прокуратура, служби безпеки та інші уповноважені інституції, а суд може зупинити діяльність партії до шести місяців у разі неусунення порушень після письмового попередження, нескликання вищого керівного органу, недостатньої кількості членів чи порушень у фінансовій діяльності. У період призупинення партія зобов'язана припинити громадську активність, а в разі невиконання вимог суду її діяльність може бути остаточно припинена [8].

Отже, як засвідчує досвід країн Балтії призупинення діяльності політичних партій в мирний час може бути ефективним механізмом забезпечення дотримання політичними партіями законодавства країни, а його застосування є наслідком невиконання законних вимог органів державної влади. Через це балтійська модель має бути запозичена Україною для доповнення норм, що передбачають процедуру попередження про недопущення незаконної діяльності. Так, суб'єктом ініціативи щодо зупинення діяльності політичних партій мало би бути Міністерство юстиції України або інші державні органи, скажімо, Служба безпеки України, НАЗК. Рішення про призупинення діяльності задля усунення можливих зловживань має приймати орган, що представляє незалежну судову гілку влади.

За чинним українським законодавством [2] попередження про недопущення незаконної діяльності виносяться лише у разі публічного оголошення партією наміру вчинити дії, що тягнуть юридичну відповідальність, або дій (чи бездіяльності), які не тягне іншого виду відповідальності, тоді як будь-яке порушення, за яке передбачена відповідальність, фактично може призвести до єдиного можливого заходу — заборони партії, що суперечить європейським стандартам, відповідно до яких заборона має застосовуватися лише як крайній засіб. У зв'язку із цим під час доповнення змісту Закону України «Про політичні партії в Україні» нормами, що передбачатимуть підстави, порядок та наслідки призупинення діяльності політичних партій в мирний час, необхідно розширити межі застосування такого превентивного інструменту як попередження про недопущення незаконної діяльності. Потрібно передбачити, що у випадку вчинення політичною партією дій, що можуть бути підставою для заборони її діяльності, уповноважений орган зобов'язаний винести їй попередження. За наслідками вжиття заходів на усунення або мінімізацію негативних наслідків вчиненої дії політична партія має повідомляти орган, що виніс попередження. В іншому випадку останній

матиме право на звернення до суду з питанням про зупинення діяльності політичної партії, строк якого має бути з одного боку достатнім для того, аби перевірити чи вчинена протизаконна діяльність продовжуватиметься, чи вона мала одиничний характер, наприклад, 6 місяців.

Ефективність даного інструменту буде визначатися передбаченими законом правовими наслідками. Фактичним наслідком указу Президента України про призупинення, було припинення державного фінансування статутної діяльності політичною партією, що мала на нього право. Видається, що доповнювати такий захід у майбутніх нормах повинна була заборона на участь у виборчому процесі та використанні медіа задля перешкоджання пропаганді та просуванню ідей, що суперечать Конституції та законам України. Окремого дослідження потребує й питань про обмеження права на розпорядження коштами та майном політичними партіями, діяльність яких призупинена.

Разом із тим, підтримуємо думку, що законодавство України має закріпити детально опрацьовану модель призупинення діяльності партій в умовах дії воєнного стану [6, с. 395]. В умовах збройної агресії процедура призупинення діяльності політичних партій має бути закріплена як окремий механізм, що не потребує винесення попередження, але з обов'язковим зверненням до суду, який має винести рішення щодо доцільності заборони діяльності політичної партії в порядку, передбаченому Кодексом адміністративного судочинства України. Але строк призупинення діяльності, на відміну від формулювання рішення РНБО, має обмежуватися не дією правового режиму воєнного стану, а власне до набуття чинності рішенням суду у справі про заборону політичної партії. В той же час, політичні партії мають мати певні реальні організаційно правові гарантії від можливих зловживань (зокрема, закріплення чіткого переліку підстав для призупинення, що має співпадати принаймні із підставами для заборони; забезпечення реалізації права на судовий захист; визначення обов'язку та строків звернення Міністерства юстиції України до суду, наслідки зволікання).

Висновки. Українське законодавство на момент набрання чинності Указом Президента № 153 не містило жодних норм щодо процедури призупинення діяльності політичних партій під час дії правового режиму воєнного стану, а частина визначених підстав залишалися декларативними. Лише у травні 2022 було закріплено перші правові наслідки призупинення: автоматичне зупинення прав депутатських фракцій та перехід народних депутатів у позафракційний статус.

Досвід Литви та Латвії демонструє оптимальне поєднання судового контролю, чітких підстав (протиправна діяльність, пропаганда, фінансові та процедурні порушення) і етапності заходів: письмове попередження з визначеним строком усунення порушень, після якого уповноважений орган може призупинити діяльність до шести місяців.

В мирний час Україні варто запровадити превентивний механізм письмових попереджень з подальшим зверненням до суду з питанням про призупинення діяльності політичних партій у випадку невиконання ними приписів. Необхідно гарантувати партіям право на судовий захист, визначити чіткий перелік підстав та правові наслідки — «заморожування» державного фінансування, заборону участі у виборах і використання медіа.

Для правового режиму воєнного стану потрібен окремий механізм без необхідності винесення попереджень, але з обов'язковим зверненням до адміністративного суду та чітким строком призупинення до набрання чинності рішенням суду у справі про заборону діяльності політичної партії. Запровадження такого комплексного інструментарію захистить демократичний процес і національну безпеку від гібридних загроз без надмірного втручання у політичний процес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій»: Указ Президента України від 19 березня 2022 р. № 153/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153/2022#Text>.
2. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
4. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр#Text>.
5. Чорненький В.І. Заборона політичних партій в умовах воєнного стану та її відповідність конституційним та європейським стандартам. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 1. С. 10–23. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2023-1/pdfs/2-vitalii-chornenkyi-zaborona-politychnykh-partii-umovakh-voiennoho-stanu-yii-vidpovidnist-konstytutsiinym.pdf>.
6. Ковбас І.В. Матеріально-правові аспекти заборони діяльності політичних партій у мирний час та в умовах дії воєнного стану: міжнародні стандарти та перспективи для законодавства

- України. Колективна монографія: *Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика*. Є. Герасименко, П. Діхтієвський, Н. Задирака, Т. Коломоєць, В. Клиничук та ін.; за заг. ред. П. Діхтієвського, В. Пашинського. Рига, Латвія : "Baltija Publishing", 2022. С. 382–403. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11518/256-Chapter%20Manuscript-14925-1-10-20221014.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
7. Lietuvos Respublikos politinių organizacijų įstatymas 2022 m. rugsėjo 15 d. Nr. XIV-1415. URL: <https://e-seimasx.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/a81b677034fa11edbf47f0036855e731?jfwid=rinbj60pc>.
 8. 2006. gada 22. jūnija Politisko partiju likums. URL: <https://likumi.lv/ta/id/139367-politisko-partiju-likums>.
 9. Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій: рішення Ради національної безпеки та оборони України від 18 березня 2022 року, введено в дію Указом Президента України від 19 березня 2022 року № 153/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-22#Text>.
 10. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
 11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій: Закон України від 3 травня 2022 р. № 2243-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#n70>.
 12. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.
 13. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>.
 14. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України „Про міліцію“: рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text>.
 15. Про правовладдя: доповідь № 512/2009 Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія), схвалена Венеційською Комісією на 86 пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). С. 16. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr).
 16. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. 403 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>.
 17. Eesti Vabariigi põhiseadus Vastu võetud 28.06.1992. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002>.
 18. 1992 m. vasario 11 d. Lietuvos Respublikos Konstitucija. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.1890?jfwid=-1crxf248xh>.
 19. Rugsėjo 25 d. Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatymas. 1990 m. Nr. I-606. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.604?jfwid=oizvy85o>.